

УДК 159. 922.8/923.2

Посацький О.В.[°]

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, кандидат психологічних наук

МІСЦЕ ПРОЖИВАННЯ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОГО В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Розглядається вплив місця проживання на формування образу майбутнього в юнацькому віці. Показано вплив характеристик навколишнього середовища на формування особистості. Аналізуються умови життя у великому і малому місті, які позначаються на процесі соціалізації особистості.

Ключові слова: образ майбутнього, місце проживання, місто, юнацький вік

Рассматривается влияние местожительства на формирование образа будущего в юношеском возрасте. Показано влияние характеристик окружающей среды на формирование личности. Анализируются условия жизни в крупном и малом городе, которые отражаются на процессе социализации личности.

Ключевые слова: образ будущего, место жительства, город, юношеский возраст

Influence of residence is examined on forming of character future in youth age. Influence of descriptions of environment is shown on forming of personality. Terms are analysed lives in large and small city, that affect process of socialization of personality.

Keywords: character of the future, residence, city, youth age

Актуальність. Сучасний світ характеризується постійними змінами у різних сферах життя: економічній, соціальній, політичній та ін. Разом з тим не завжди можна говорити лише про позитивність змін. Такі суспільні процеси впливають на психічні стани, самопочуття, планування майбутнього особистістю. Особливо чутливими в цьому плані є старшокласники, які стоять перед проблемою самовизначення, вибором власного життєвого шляху. Спрямованість у майбутнє є характерною рисою юнацького віку. У юності на перший план висуваються мотиви, пов'язані з далекою перспективою, побудовою життєвих планів.

У вітчизняній психології особистісно-часова проблематика розроблялася Б.Г.Ананьєвим при аналізі проблеми життєвого шляху особистості; С.Л.Рубінштейном в теорії про людину як суб'єкта життя; К.О.Абульхановою-Славською, яка розробляє ідею життєвої стратегії особистості; В.І.Ковальовим, який вивчає організацію людиною часу життя, Є.І.Головахою, О.О.Кроніком та ін.

Метою нашого дослідження є з'ясування залежності образу майбутнього особистості від її місця проживання.

Індивід, розвиваючись та формуючись, засвоюючи досвід попередніх поколінь, перебуває в певному навколишньому середовищі. Навколишнє середовище включає в себе не тільки характеристики соціуму, але й природно-кліматичні умови місцевості, тип поселення, особливості географічного розміщення тощо.

Згідно моделі У.Бронфенбренера [2], соціум є сукупністю соціальних структур, що входять одна в одну, безпосередньо і опосередковано впливають на процес і результати соціалізації підлітків, у тому числі й на формування образу

майбутнього. Це мікросоціальні структури: ті групи, до яких особистість належить безпосередньо (сім'я, компанія однолітків, клас тощо); соціальні структури, до яких особистість безпосередньо не належить, але які впливають на неї через осіб найближчого оточення; макросоціальні структури (політична і економічна системи суспільства, система освіти, соціального захисту), які впливають як опосередковано, так і безпосередньо.

Подібну порівневу структуру чинників соціалізації дає А.В.Мудрик. Він виокремлює мікрочинники: сім'я, групи однолітків, інститути виховання тощо; мезочинники: етнос, регіон, тип поселення, засоби масової комунікації; макрочинники: держава, суспільство, країна, світ тощо [4].

У другій половині ХХ ст. у зв'язку з ростом урбанізації, виникненням екологічних проблем з'являється велика кількість праць, присвячених впливу великого міста на психологію людини. Дж.Голд об'єднав існуючі думки з цього приводу у два головні підходи.

Одні автори вважають, що проживання в місті є благом для людини, надає максимум можливостей для всебічного розвитку її здібностей. Інші стверджують, що замкнуті простори, скупченість, шум, натовп людей, бруд - призводять до негативних наслідків: люди відчужуються від природи і один від одного, зростає тривожність, відчуття самотності, постійні стреси призводять до порушень психічного здоров'я, до росту злочинності та наркоманії [3].

Більшість праць, присвячених впливу міста на соціалізацію індивіда, досліджує соціально-психологічні проблеми урбанізації, тобто доводить або спростовує думку про закономірні негативні наслідки проживання у великому місті. Ця проблематика є предметом дослідження і психології навколишнього середовища, в рамках якої вивчається взаємодія людини і міста як особливого навколишнього світу. Цією галуззю знання накопичено фактичний матеріал, який враховується соціальною психологією та психологією розвитку, а також суміжними науками – архітектурою та наукою про планування. У рамках екологічної психології досліджується вплив навколишнього середовища – архітектурного, виробничого, рекреаційного (житло), природного тощо – на психічні процеси, стани та властивості особистості. Разом з тим деякі соціально-психологічні теорії пояснюють феномени, що описуються екологічною психологією: дослідження сприймання екологічного ризику і небезпеки, аналіз екологічних уявлень, використання атрибутивного підходу для пояснення феномена міжособистісного простору тощо.

Аналіз середовища займає істотне місце в культурно-історичній концепції Л.С.Виготського, теорії діяльності О.М.Леонтьєва та в працях інших вітчизняних учених. Зокрема, М.Я.Басов розробив учення про людину як активного діяча в середовищі. Він розглядав психічну діяльність людини у взаємодії з соціально-історичними умовами, а навколишнє середовище як образ, що конструюється з комплексів стимулів, які фізично впливають на людину і сприймаються нею відповідно до потреб, а також як соціокультурне оточення, соціокультурну реальність [11].

Перші дослідженні „штучного” середовища були проведені на початку ХХ ст. під час кризових явищ в економіці європейських країн і Америки. У 20-х роках виникла соціологічна школа, в теоретичних концепціях якої відводилося місце

фізичному середовищу. Даний напрямок в соціології одержав назву „людська екологія”. Об’єктом його досліджень виступав зв’язок між різною соціальною патологією та просторовою і економічною організацією міста. Однак, ці дослідники під впливом переважаючих в соціології традицій розглядали середовище переважно як соціальне, рідше як просторове, але не як фізичне [13].

Тільки після другої світової війни вчені повернулися до цієї проблематики, і вже в 70-ті роки виникає соціологія середовища, яка вивчає вплив соціального комплексу (популяції, технології, організації у взаємозв’язку) або його компонентів на середовище. А також вплив фізичного середовища на окремі компоненти соціального комплексу.

Першим поєднав поняття „екологія” та „психологія” Р.Баркер для позначення нової галузі досліджень, предмет якої – явища і процеси, що виникають при взаємодії групи людей з об’єктивним середовищем. Учений вважає, що існують одиниці середовища поведінки (навчальний клас, їдальня, стадіон), в яких дана дія в межах часу і простору циклічно повторюється. Це і є, на його думку, „місце поведінки”. Елементами останнього є люди і фізична обстановка, що їх оточує, і яка розуміється як певний набір речей, розміщених ієрархічно залежно від міри впливу на місце поведінки. Р.Баркер вважав, що місце поведінки підходить для будь-яких ситуацій життя і є підставою для прогнозування її поведінки [за 7].

Психологія навколишнього середовища частіше за все зводить навколишнє середовище до міського. Останнім часом до середовища відносять чотири підсистеми: 1) природне середовище – загальне „тло” суспільства (структура ландшафту, рослинний та тваринний світ, клімат тощо); 2) середовище „вторинної природи” – модифікації природного середовища, перетвореного людьми (дороги, зелені насадження, домашні тварини тощо); 3) „третя природа” – штучний світ, створений людиною (асфальт, бетон міста, простір життя і роботи, культурно-архітектурне середовище тощо); 4) соціальне середовище - своєрідна інтеграція трьох попередніх середовищ [1, с. 169].

Незважаючи на те, що кожен з теоретичних напрямків акцентує увагу на різних аспектах проблеми, можна виокремити деякі загальні методологічні принципи, характерні для середовищних досліджень.

М.Черноушек [10] визначає два головні постулати психології середовища: по-перше, людина і навколишнє середовище розглядаються як єдине ціле; по-друге, середовище істотно впливає на поведінку людини.

Екологічна психологія вивчає взаємовідносини людини і середовища з метою оптимізації цих відносин. Зокрема, В.Міхельсон [13] визначає головну проблему психології середовища як узгодженість людини з середовищем, розрізняючи розумову сторону цього процесу і ту, що відчувається. Розумова узгодженість – це припущення людини, що середовище дозволяє їй діяти бажаним чином. Відчувана узгодженість вказує на дійсну сумісність діяльності і середовища. Д.Стоколс [15] базується на припущенні про те, що індивіди і групи прагнуть до оптимального середовища, яке максимально задовольняє їхні потреби. Він розрізняє чотири можливості у взаємовідносинах людини і середовища: інтерпретуючу (активно-когнітивну), оцінну (пасивно-когнітивну),

діючу (активно-поведінкову) і реагуючу (пасивно-поведінкову). Подібні аспекти у взаємодії людини і середовища розрізняють В.Іттельсон та його співавтори [14]: емоційна реакція, орієнтування, систематизування, категоризування, маніпулювання і кодування. Але, на думку Д.Стокколса, більшість теоретичних підходів розглядають зазвичай один або в деяких випадках два-три аспекти, коли насправді всі вони переплелися і динамічно чергуються.

Таким чином, одним з істотних моментів у розвитку теорій, що розглядають взаємовідносини людини і середовища, є взаємне зближення і сплетіння наук, які вивчають ці взаємовідносини. Другою характерною рисою є те, що середовище і людина розглядаються як єдина система. Крім цього, вважається неможливим емпірично розрізнити соціальне і фізичне середовище, а також фізіологічні, психологічні та соціальні рівні поведінки. Те, що середовище має істотний вплив на психологію і поведінку людини, є одним з головних методологічних постулатів психології середовища.

Аналізуючи сучасну архітектуру, дослідники відзначають її сірість, знеособленість, погану пристосованість до потреб людини. М.Черноушек наводить приклад впливу архітектури на поведінку людини, порівнюючи готичний собор з сучасним багатоповерховим будинком. Готичний собор викликає у людини не тільки естетичні почуття. На відміну від готичного собору сучасний багатоповерховий будинок визначає зовсім іншу поведінку: „Внутрішня структура простору залишає для суспільного руху коридори і сходи, якими ми спішимо не тільки тому, що тут немає жодних імпульсів для відволікання, але й тому, щоб уникнути анонімних зустрічей зі „знайомими незнайомцями”. Сходи, ліфти, коридори позбавлені декору... У цій абсолютній анонімності бетонних панелей розміщені наші квартири, в яких ми створюємо свій особистий простір, свою захищену територію” [10, с. 34]. Таким чином, можна побачити, що дві архітектурні споруди, висота та площа яких можуть бути однаковими, диктують абсолютно різні паттерни поведінки.

Архітектурний дизайн міста сприяє або перешкоджає формуванню в людини почуття ідентичності з середовищем проживання. Нові райони міста з сучасними багатоповерховими будинками часто сприймаються як монотонні, знеособлені, що не дають змоги індивідуалізувати своє ставлення до середовища, що може провокувати порушення ідентифікації з середовищем. Водночас пам'ятники архітектури, історичні споруди „включають індивіда в ширшу систему суспільного буття, підтримують соціальну єдність людей, згладжують суперечності між ними і допомагають подолати завдяки своїй цільності природну індивідуальну розділеність” [5, с. 83].

Поведінковий підхід визначає якість середовища життя мірою її відповідності життєдіяльності і потребам жителів. М.Раудсепп пише, що значущим для поведінки жителів є поділ територій на „свої”, в яких особливо виражена потреба в контролі, і „не свої”. Реальна або уявна контрольованість середовища – можливість контролю фізичного оточення, поведінки інших і потоку інформації – є важливим чинником психічного благополуччя жителів міста. У цьому випадку жителі активніші як по відношенню до фізичного середовища (догляд за ним), так і по відношенню до інших людей: розвиток сусідських стосунків, соціальний контроль і солідарність [7].

Таким чином, задоволеність житлом залежить від об'єктивних (фізичних та соціальних) властивостей середовища, а також від потреб і цілей жителів. Невідповідність між об'єктивними умовами і прагненням може виявлятися або в незадоволенні (поведінково виражено в переїзді або в переробці середовища), або привести до змін у мотиваційній сфері життя, насамперед, до порушень ідентифікації з середовищем. Однак наслідки сучасного планування і забудови кварталів – не єдина і не найгостріша проблема урбанізації. Місто пригнічує особистості більшості людей не тільки „камінним лантухом дворів”, але й „вулицями, збідненими киснем, шумом, що не дає спокою ні вдень, ні вночі, скупченістю, яка позбавляє усамітнення, не дає змоги зосередитися і подумати” [6, с. 248].

Найбільша кількість праць присвячена впливу скупченості або перенасиченню середовища. В них розглядаються наслідки урбанізації. Коли говорять про перенасиченість або просторову скрутність, мають на увазі не тільки надмірне скупчення людей на обмеженому просторі, а й перенасиченість міського середовища різного роду імпульсами: шумом, транспортними засобами, джерелами інформації. Т.Нійт виокремлює чотири теоретичні напрямки, що пояснюють вплив просторової скупченості: теорія когнітивного перевантаження, теорія вимушеної поведінки, екологічний підхід і теорія атрибуції [5].

Перенаселеність великого міста – це, з одного боку, об'єктивне соціальне явище, коли кількість індивідів, що знаходяться в даному просторі, перевищують його оптимальні розміри, а з іншого боку, це психічний стан, який багато в чому залежить від індивідуальної оцінки переповнення імпульсами простору, цілей і намірів індивіда, його видів діяльності. З цим пов'язані такі явища суспільної поведінки як стимуляція латентної агресивності, навіть злочинності, зачерствіння людських стосунків, збільшення анонімності, емоційне зараження та поширення чуток, закріплення безвідповідальності тощо. М.Черноушек описує цікаве явище, пов'язане з проблемою перенасиченості простором, - „апатія спостерігачів”: люди спокійно дивляться на людину, що потрапила в складне становище, не виявляючи жодного бажання допомогти їй. Результати експерименту були такі: при певній кількості байдужих людей щодо людини, що потрапила в біду, загальна байдужість та апатія зростають. М.Черноушек пояснює це так: коли значна кількість індивідів бачить нерішучість або байдужість інших, виникає особливе групове явище – групове ігнорування. Присутність інших людей не зобов'язує кожного з них здійснити гуманний вчинок – допомогти людині; відповідальність нібито розпилена між всіма спостерігачами [10].

На думку М.Меню, „щоб вижити в міському суспільстві, майже обов'язково треба стати асоціальним” [12, с. 201]. Крім того, вона зазначає, що автоматизм і нетовариськість, якими просочена щоденна поведінка міських жителів, неминуче призводить особистість до нездужання та психічного виснаження.

Умови життя в місті характеризуються двома умовами, з одного боку, це велика концентрація людей на обмеженому просторі, з іншого – збільшення просторового зосередження діяльності людей. У великому місті людина змушена щоденно долати великі віддалі, користуючись громадським чи власним транспортом. До цього можна додати неминучі та постійні зміни в сигнальних системах міста, швидкі зміни в соціально-політичних та соціально-економічних

умовах його існування, то можна зробити висновок про те, що життя в місті не можна характеризувати як стабільне. Порівняно з великим містом, мале місто та село характеризується більшою стабільністю і уповільненим темпом життя [3, 13].

Ще одна проблема міського життя – шум. Шум – це психологічний термін, що означає суб'єктивно неприємний, небажаний, а іноді такий, що важко переноситься, звук. Сильний, тривало діючий, інтенсивний і такий, що нерегулярно переривається, шум вважається небезпечним чинником, який травить навколишнє середовище такою самою мірою, як і відходи хімічного виробництва. Медики вважають, що шумові впливи досягають системи кровообігу, дихальної системи, системи травлення і зорової системи, не говорячи вже безпосередньо про слуховий апарат. При шумі збільшується інтелектуальна напруга, зростає кількість неврозів, роздратування, порушення сну, надмірна втома. Шум має реальний стресовий характер особливо в тому випадку, коли він час від часу переривається і його інтервали не можна вгадати [10, 12]. Тривало діючий шум або шум, що нерегулярно переривається, може викликати в людей агресивні реакції і асоціальні дії. Шум значно знижує соціальну мотивацію дій, бажання допомогти іншому, порушує стосунки між людьми [10].

Міське середовище з його „шумовими ефектами” спонукає юнацтво знаходити певний баланс між потребою у відкритому комунікативному середовищі і потребою в замкненості, автономності. Саме це виявляється в тому, що значна кількість молоді намагаються „відгородитися” від міського шуму навушниками з прийнятною для них музикою.

Таким чином, аналізуючи соціально-психологічні проблеми великого міста, слід відзначити просторову скупченість, відсутність стабільності, наслідки шумового забруднення. Міське середовище негативно впливає на здоров'я та психіку людини, на її поведінку та стосунки з іншими людьми. До „психологічних наслідків урбанізації” відносять зміни у взаємостосунках людей і відношення людини до навколишнього середовища. Це надмірне підвищення кількості та інтенсивності міжлюдських контактів, підлив традиційних зв'язків між людьми, анонімність, безособовий характер спілкування, втрата традиційних сусідських стосунків, відкритість та публічність все більшої частини діяльності людини, зміна ставлення людини до середовища, воно для неї стає чужим, відсутність почуття „свого” будинку, двору, міста [9, с.85].

Сприймання міста як навколишнього середовища має характерні особливості, пов'язані з тим, що у середовища немає чітко фіксованих рамок у часі й просторі і воно впливає на всі органи чуття. Середовище дає не тільки головну, але й периферійну інформацію і завжди містить більше інформації, ніж ми здатні свідомо зареєструвати та зрозуміти. Будь-яке середовище поряд з фізичними і хімічними особливостями має символічні і психологічні значення. Навколишнє середовище впливає як єдине ціле [10, с. 57].

Сприймання навколишнього середовища і самого себе – це складний і неоднозначний процес, зміст якого формується на підставі минулого досвіду і діяльності, що відображають очікування людини і впливають на вибір тих ознак дійсності, які людина сприймає [14].

Результати проведених досліджень свідчать про те, що сприймання міського простору в юнацькому віці має свої особливості. Пов'язано це з тим, що

молодь найбільш активна у своєму відношенні до міського середовища. А.В.Мудрик відзначає, що з віком у людини розширюється простір, що сприймається, пізнається, осягається, від двору (у дошкільника) через вулицю, квартал (у молодших школярів), мікрорайону (у підлітків) до інших частин міста (в юнацькому віці і наступні роки). Крім того, у підлітковому і юнацькому віці виявляються інтимно значущі місця міста, тобто ті, з якими пов'язані суб'єктивно значущі сфери життя та спілкування, а пізніше – і спогади. З віком виявляється орієнтація на проведення часу в громадських місцях [4, с. 84-85].

Міра знайомства з містом, а точніше рівень ідентичності з ним є ще одним істотним моментом, який визначає формування образу міста. Більшість досліджень сприймання міського простору передбачає „погляд на середовище зсередини”, подібний сприйманню туриста; в рамках цього типу не виникає ідентифікації з міським середовищем, образ середовища не співвідноситься з образом „Я” [3]. Інший тип – ситуація „переживання середовища ізсередини”. Безпосереднє життєве середовище виступає підставою для ідентифікації особистості з певним місцем її існування і перебування [1, с. 170]. Тобто сприймання середовища може мати істотні відмінності у людини, яка давно проживає в ньому або тієї, що поселилася недавно і живе в ньому тимчасово. А.В.Мудрик вважає, що не тільки проживання, але й походження відбивається на сприйманні міста, особливо у підростаючого покоління. Так, юному корінному жителю міста частіше властиві почуття „власника” або „господаря” щодо свого міста, а місто сприймає як дещо органічно властиве його життю. Водночас діти з сімей мігрантів із села сприймають місто як антитезу звичному або більш близькому їм за духом сільського способу життя, їм властиве почуття „гостя”, відчуття нестабільності свого буття [4, с. 84].

Разом з тим, дослідження життєвих планів молоді свідчить про те, що випускники шкіл не планують жити і працювати в сільському господарстві. З планом вибору місця проживання у місті у молоді позитивно корелюють орієнтації: на легше життя, на можливість набуття високого положення в суспільстві, на творчу роботу, на споживання культури і масової комунікації. Негативно корелюють орієнтації: на роботу по набуттю спеціальності, на навчання, на громадську роботу, на удосконалення професійних здібностей [8]. Тобто у юнацькому віці існують певні уявлення про міське життя, які, можливо, не завжди відповідають дійсності, але з містом пов'язуються очікування щодо свого майбутнього.

Висновок. Сприймання міського середовища – це складний і неоднозначний процес, зумовлений багатьма чинниками, зокрема, віком, мірою ідентичності з середовищем проживання. Юнацтво – найактивніша вікова категорія щодо міського середовища. У цьому віці з'являються суб'єктивно значущі місця міста, орієнтація на проведення часу в громадських місцях. В юнацькому віці актуалізується потреба в активному осягненні міського простору і, можливо, тому найбільш випукло виявляється вплив навколишнього середовища на формування особистості. Цей вплив може бути різним залежно від характеристик середовища. Так, умови життя у великому і малому місті мають свої особливості, які відображаються на процесі соціалізації міських жителів. Сприятливими чинниками для соціалізації індивіда в умовах малого міста є

збереження традиційних зв'язків між людьми і слідування традиціям, „відкритість” спілкування, значний соціальний контроль життя і спілкування людей тощо. Водночас перевагами великого міста є різноманітність культурних стереотипів, ціннісних орієнтацій, стилів життя, інтенсивний потік інформації, вражень, широкий спектр можливостей для самореалізації індивіда, що особливо важливе в юнацькому віці при виборі життєвого шляху.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з емпіричним вивченням образу майбутнього у старшокласників та студентів, з'ясування динаміки образу майбутнього в юнацькому віці.

Список використаних джерел

1. Андреева Г.М., Хелкама К., Дубовская Е.М., Стефаненко Т.Г., Тихомандрицкая О.А. Уровень социальной нестабильности и особенности социализации в старшем школьном возрасте / Г.М.Андреева, К.Хелкама, Е.М.Дубовская, Т.Г.Стефаненко, О.А.Тихомандрицкая // Вестник Моск.ун-та. Серия 14. Психология. 1997. - № 4. С. 31-41.
2. Бронфенбренер У. Два мира детства. Дети в США и СССР / У.Бронфенбренер – М.: Прогресс, 1976. – 166 с.
3. Голд Дж. Основы поведенческой географии / Дж.Голд – М.: Прогресс, 1990. – 304 с.
4. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / А.В.Мудрик - Ч. 1. – Пенза: Изд-во АТМА, 1994. – 171 с.
5. Нийт Т. Теории, объясняющие влияние пространственной стесненности / Т. Нийт // Человек в социальной и физической среде. – Таллин: Узд-во Таллинского ун-та, 1983. – С. 99-127.
6. Платонов К.К. Урбанизация, технизация и психика человека / К.К.Платонов // Общество и здоровье человека. – М.: Медицина, 1973. – С. 242-253.
7. Раудсепп М. Среда как место поведения (Школа экологической психологии Роджера Баркера) / М.Раудсепп // Человек в социальной и физической среде. – Таллин: Таллинского ун-та, 1983. – С. 143-166.
8. Саарнийт Л.Ю. Жилище в городе, город в жилище / Л.Ю. Саарнийт // Ценности, образ жизни и жилая среда. – М.: Прогресс, 1987. – С. 76-82.
9. Струков Э.В. Социалистический образ жизни: теоретические и идейно-воспитательные проблемы / Э.В. Струков – М.: Мысль, 1977. – 263 с.
10. Черноушек М. Психология жизненной среды / Черноушек М. М. Черноушек [пер. с чешск.] – М.: Мысль, 1989. – 174 с.
11. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г.Ярошевский [Изд-во 3-е.] – М.: Мысль, 1985. – 575 с.
12. Menu M. Les mythes de la jeunesse / M.Menu – Paris, 1986. – 242 p.
13. Michelson W. Man and His Urban Environment / W.Michelson - Addison-Wesly, 1976. – 242 p.
14. Proshansky H.M. Freedom of choice and behavior in a physical setting / H.M.Proshansky, W.H.Ittelson, L.G.Rivlin // Environmental Psychologie. N.Y.: Holt, 1970. – P.173-183.
15. Stokols D. The experience of crowding in primary and secondary environments / D.Stokols // Environment and Behavior. – 1976. – 8 (1). - P.49-86.

Отримано 07.08.2013 р.